

жиналуы және т.б.). Ол бала өмірінің алғашқы айларынан бастап операцияға дейін жасалады, ол өсіп келе жатқанда мезгіл-мезгіл басқасына ауыстырылады. Әр түрлі түзету тақталары жасалады. Олар тістер мен жақтардың ішкі бетіне орнатылады және жақтың кеңеюіне мүмкіндік беретін арнайы бекітпелерге ие, осылайша жақтың жақсы өсуіне ықпал етеді. Сонымен қатар, ортодонтиялық тәжірибеде әртүрлі протездер, жақшалар қолданылады.

4. Физиотерапевт. Емдік дене шынықтыру сабақтарын, баланы шынықтыру және сауықтыру рәсімдерін, физиоэмдеуді жүргізеді.

5. Отоларинголог. Мұрын – жұтқыншақ, құлақ, жоғарғы тыныс алу жолдары ауруларының жағдайын бақылауды, алдын алуды және емдеуді жүзеге асырады.

6. Хирург. Хирургиялық ем жүргізеді: хейнопластика (жоғарғы ерінге операция жасау), уранопластика (қатты және жұмсақ таңдайға операция жасау), косметикалық операциялар.

7. Логопед. Бұзушылықтарды алдын алуға және жеңуге бағытталған баланың сөйлеу дамуын түзетуді жүзеге асырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Левченко И.Ю., Агаева В.Е. туа біткен ерін мен таңдай саңылаулары бар балаларды кешенді оңалтудың заманауи мүмкіндіктері // Педиатрия. Журнал им. Г.Н. Сперанского. – 2017. – Т. 96. – № 5. – Б. 217-221.

2. V бүкілресейлік ғылыми-практикалық конференцияның материалдары: балалардағы бастың, бет пен мойынның туа біткен және тұқым қуалайтын патологиясы: кешенді емдеудің өзекті мәселелері, 24-25 қараша 2016 ж.: мақалалар жинағы. – М., 2016. – 345 б.

3. Обухова Н. В. ерте уранопластикада туа біткен ерін мен таңдайы бар балалардағы сөйлеу бұзылыстарының алдын-алу // АРНАЙЫ БІЛІМ. – 2017. – № 1. – Б.17-28. 1. Архангельская Н., Карлсен Е. Букварь. — М.: Просвещение, 1970.— С.104.

4. Асмолов А.Г. Вариативное образование в изменяющемся мире: социокультурная перспектива (тезисы о том, какой быть начальной школе) // Образование и наука. 2013. № 8 (107). – С. 3-13.

5. Величенкова О.А. Логопедический букварь как современный образовательный феномен // Чтение в цифровую эпоху: Сборник материалов VIII Международной научно-практической конференции Российской ассоциации дислексии, 15 мая 2018 г. Под общей редакцией О.А. Величенковой и А.В. Лагутиной. – М., 2018. С. 82-87.

6. Жукова Н. С. Букварь: пособие по обучению дошкольников правильному чтению. — Москва: Эксмодетство, 2017. – С.95.

УДК 376.37

Ж.И. Сардарова¹, Т.А. Исаева²

¹ғылыми жетекшісі, п.ғ.д, профессор, Абай атындағы ҚазҰПУ

²7M01902 – Арнайы педагогика: Логопедия 2-курс магистранты, Tog_jan.98@mail.ru
Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ., Қазақстан,

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ ПСИХИКАЛЫҚ ДАМУЫ ТЕЖЕЛГЕН БАЛАЛАРДЫҢ СӨЙЛЕУ ТІЛІНІҢ ЛЕКСИКА-ГРАММАТИКАЛЫҚ ЖАҒЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Аңдатпа

Мақала бүгінгі инклюзивті білім беру жағдайында өзекті мәселелердің бірі – мектеп жасына дейінгі психикалық дамуы тежелген балалардың сөйлеу тілінің лексика-грамматикалық жағының ерекшелігіне арналған. Авторлар мектеп жасына дейінгі психикалық дамуы тежелген балалардың сөйлеу тілінің бұзылыстары, ерекшеліктері және құрылымына жан-жақты сипаттама беріп, талдау жасаған. Зерттеу тақырыбына қатысты теориялық материалдарды, ғылыми-зерттеу жұмыстарын терең үніліп, өзіндік ой қорытындысын жасаған.

Түйін сөздер: психикалық дамуы тежелген, сөйлеу тілі, мектеп жасына дейінгі балалар, лексика-грамматикалық жағы.

Сардарова Ж.И.,¹ Исаева Т.А.²

¹научный руководитель, д.н., профессор, КазНПУ им. Абая,

²магистрант 2 курса по специальности 7М01902 – Специальная педагогика: Логопедия,
Tog_jan.98@mail.ru, КазНПУ им. Абая, г. Алматы, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКОЙ СТОРОНЫ РЕЧИ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА С ЗАДЕРЖКОЙ ПСИХИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Аннотация

Статья посвящена одной из актуальных проблем современного инклюзивного образования – специфике лексико-грамматической стороны речи детей дошкольного возраста с задержкой психического развития. Авторами дано всесторонняя характеристика и анализ особенностей структуры речевых нарушений у детей дошкольного возраста с задержкой психического развития. На основе углубленного изучения теоретических материалов и научно-исследовательских работ по теме исследования сделан обоснованные выводы.

Ключевые слова: задержка психического развития, язык речи, дошкольный возраст, лексико-грамматическая сторона речи.

J.I. Sardarova¹, T.A. Isaeva²

¹ scientific supervisor, d.p.n., professor

Kazakh National Pedagogical University named after Abay

² a 2 year master student, major in 7M01902 – Special pedagogy: Speech therapy ,

Tog_jan.98@mail.ru, Almaty, Kazakhstan,

FEATURES OF THE LEXICAL AND GRAMMATICAL SIDE OF THE SPEECH OF CHILDREN WITH MENTAL RETARDATION OF PRESCHOOL AGE

Abstract

The article is devoted to one of the urgent problems of modern inclusive education - the specifics of the lexical and grammatical side of the speech of preschool children with mental retardation. The authors give a comprehensive description and analysis of the features of the structure of speech disorders in preschool children with mental retardation. Based on an in-depth study of theoretical materials and research papers on the subject of the study, reasonable conclusions were made.

Keywords: mental retardation, language, preschool, lexico-grammatical side of speech.

Ойлау вербализациясы өнімділігін анықтайтын сөйлеудің грамматикалық құрылымын дамыту мәселесі қазіргі ғылыми-практикалық зерттеулерде жетекші орын алады. Соның ішінде психикалық дамудың тежелген балалардың сөйлеу тілінің грамматикалық заңдылықтарын қалыптастыру тетіктері және осы негізде түзету-педагогикалық әсер ету бағдарламаларын жасау мәселесі ерекше өзекті болып отыр.

Психикалық дамудың тежелуі (ПДТ) – бұл баланың психикалық функциялары мен дағдыларының қалыптасуы мен дамуындағы бұзылыс, тұтастай алғанда психикалық даму нормасынан немесе оның кез-келген жеке функцияларының артта қалуы. ПДТ тұжырымдамасына психикалық дамымау (немесе баяу даму), сондай-ақ баланың эмоционалды-ерік сферасының бұзылуы, интеллектуалды өсудің тежелуі, танымдық белсенділіктің бұзылуы кіреді. ПДТ балалар ойын әрекеттерін көбірек ұнатады, олардың ойлауы ұзақ уақыт жетілмеген, көбінесе олардың интеллектуалды деңгейі құрдастарына қарағанда әлдеқайда төмен. Алайда, ПДТ диагнозы клиникалық емес және жоғарыда аталған барлық ауытқулар толығымен қайтымды.

Жалпы даму барысында бала тілдік қатынас құралдарын біртіндеп игереді: оның сөздік қорының (лексикалық құрылымының) жинақталуы, әр түрлі формалар мен сөз тіркестерінің (грамматикалық құрылым) жүйесінің қалыптасуы жүреді.

Сөйлеудің лексико-грамматикалық құрылымы сол және басқа қасиеттерді біріктіре отырып, лексикалық және грамматикалық қасиеттердің бірлігімен сипатталады.

Тілдің грамматикалық құрылымы дегеніміз – бұл сөздердің сөйлемде және сөз тіркесінде өзара әрекеттесуі. Тілдің грамматикалық жүйесіне тіл дамытудың морфологиялық деңгейі (сөзді түрлендіру және сөзжасам әдістері) және синтаксистік деңгей (сөйлем құру, сөйлемде сөздердің үйлесуі) енеді.

Тілдің лексикалық құрылымы – бұл тіл мен диалект көлемін құрайтын сөздердің барлық жиынтығы. Тілдің лексикалық құрылымы баланың сөздік қорына негізделген. Бұл процестің сандық және сапалық жақтарын ажыратуға болады. Ең алдымен, баланың сөздік қорындағы сандық өзгерістер таң қалдырады. Мектепке дейінгі кезеңдегі балалардың сөздік қорының жедел дамуы туралы ең көп таралған мәліметтер: 1 жас 6 айға дейін – 10-15 сөз; 1 жас аяғында – 300 сөз (6 айда 300 сөз); 3 жасында – шамамен 1000 сөз (яғни жылына 700 сөз), ал 6 жасында оның белсенді сөздік қоры 3-3,5 мыңға дейін артады. Сөздердің мағыналары барған сайын айқындала түседі.

Сөздіктің сапалық сипаттамалары туралы айта отырып, балалардың таным нәтижесін көрсете отырып, сөздің әлеуметтік бекітілген мазмұнын біртіндеп игеруін есте ұстау керек. Танымның бұл нәтижесі сөзде бекітеледі, соның арқасында оны адам жүзеге асырады және қарым-қатынас процесінде басқа адамдарға беріледі.

60-70-жылдары қазақ тілін оқыту әдістемесін жетілдіру мәселелерін қарастырған әдіскер-ғалымдар (М.Балақаев, Р.Әміров, С.Рахметова, Ш.Әуелбаев, А.Асқарбаева, О.Байқуатова т.б.) өз еңбектерінде қалыпты балалардың дұрыс сөйлеу, грамматикалық дағдыларын қалыптастыру және оларға грамматикалық ұғымдар беру жұмыстарының тиімді үйлесімін табу, оңайлы әдіс-тәсілдерін жүйесін қолдану мәселелері әр түрлі ыңғайда қарастырылды. Бұл тұста орыс ғалымдары да Д.Н. Богоявленскийдің, Н.Ф. Жуйковтың, Н.С. Рождественскийдің, Е.Г. Шашкованың және т.б. балаларға грамматикалық ұғымдарды беру негізінде олардың дұрыс сөйлеу дағдыларын қалыптастыру мәселелерін қарастырған құнды зерттеулері болғаны белгілі.

Ойлаудың көрнекі-әсерлі және көрнекі-бейнелі сипатының арқасында бала, ең алдымен, балалар сөздігінде жеткілікті түрде кең көрініс тапқан заттар, құбылыстар, қасиеттер, қасиеттер, оның қызметтері үшін қатынастар топтарының атауларын игереді.

Тағы бір ерекшелігі - сөздің мағынасын, мағыналық мазмұнын біртіндеп игеру. Алғашында бала сөзді белгілі бір затпен немесе құбылыспен ғана байланыстырады. Мұндай сөз жалпылама сипатқа ие емес, ол тек балаға белгілі бір зат, құбылыс туралы сигнал береді немесе олардың бейнелерін тудырады (мысалы, балаға арналған сағат деген сөз бөлмеде қабырғада ілулі тұрған сағаттарды ғана білдіреді).

ПДТ балалардың тілдік дағдылары қалыпты балалармен салыстырғанда 20-30% төмен. Сөздік қорында бар сөздерді қолданған кезде олар көбіне қателеседі және сөздің мағынасын толық түсінбейді. ПДТ балалар сөздердің грамматикалық құрылымын нашар біледі, ауызекі сөйлеу кезінде грамматикалық конструкцияларды жиі қолданады. Бұл балалардың сөйлеу, күнделікті қарым-қатынас қажеттіліктерін қанағаттандырады. ПДТ балалардың сөйлеуінде лексика мен грамматиканың өрескел бұзылуы жоқ, бірақ бұл балалардың сөйлеуі дәйексіздігімен, логикасының жоқтығымен, дәлдігімен, анықтығымен ерекшеленеді, оларға өз ойын жеткізу қиын. Бұл балаларға сөйлеу қабілетінің жетіспеушілігі, сөздік қоры және грамматикалық үйлесімділігі тән, олардың фонематикалық есту қабілеті толық дамымаған.

Психикалық дамуы тежелген балаларда лексиканың қалыптасу ерекшеліктері.

Психикалық дамуы тежелген балалардың сөздік қорының даму ерекшеліктері, олардың сөздік қоры зейінімен, ойлауымен, есте сақтауымен тікелей байланысты. Балалар лингвистикалық шындықты бағдарлауда қиындықтарға тап болады, қателермен олар сөйлеуден сөйлеу бірліктерін бөліп алады: сөйлем, сөз. Белсенді және пассивті сөздіктің көлемі айтарлықтай ерекшеленеді. Сөздерді қолдануда, мағыналық белгілерімен алмастыруда дәлсіздік байқалады. Сөйлеуде зат есімдер мен етістіктер басым болады, қиыншылықтар сын есім, үстеу сияқты сөйлем мүшелерінен туындайды. Көптеген зерттеушілер психикалық дамуы тежелген балалардың сөйлеу әрекетінің ерекшеліктерін зерттей келе, олардың сөйлеуі ситуациялық сипатқа ие болып, тұлғалық және демонстрациялық есімдіктерде айтылады, тікелей сөйлеу жиі қолданылады.

Сөйлеу грамматикалық тұрғыдан жетілмеген: сөйлемдегі сөздерді үйлестіруде, антоним мен синонимдерді таңдауда қателер. Сондай-ақ жалпылаушы сөздерді таңдауда қиындық, сөздікте тұрмыстық лексиканың басым болуы.

В.И. Любовский психикалық дамуы тежелген балаларда вербальды қарым-қатынастың әртүрлі дәрежедегі бұзылыстары байқалатынын, сонымен қатар қабылдау, сақтау, өңдеу және ақпаратты

пайдалануда қиындықтары бар. Ұғымдардың қалыптасуының баяулауы, жаңа байланыстардың қалыптасуында сөздік медиацияның бұзылуы байқалады.

Е.В. Мальцева психикалық дамуы тежелген балаларды сөйлеу тілі бұзылыстарының түрлеріне қарай үш топқа бөледі: оқшауланған фонетикалық кемістігі бар, фонетикалық және фонематикалық бұзылыстары бар және сөйлеудің барлық жақтары жүйелі дамымаған балалар.

И.А. Смирнова сөйлеу тілінің бұзылыстарының сипатын ескере отырып, балалардың бес тобын анықтайды: полиморфты және мономорфты дислексиямен, фонематикалық талдау мен синтезі дамымаған, дислексия мен дисграфиямен, дизартияның өшірілген түрі бар кіші жастағы оқушылар.

Р.И. Лалаева, Н.В. Серебрякова, С.В. Зорин сөйлеу бұзылыстарының пайда болуын анықтайтын этиопатогенетикалық факторлар кешенін талдайды. Олардың еңбектерінде әр сөйлеу тілінің бұзылуының таралуы егжей-тегжейлі сипатталған және толық сипатталған, оның механизмдері ашылған, логопедиялық жұмыстың әдістемесі ұсынылған [3, 12стр].

С.Г. Шевченко психикалық дамуы тежелген балалардың лексикалық сөздік қорының кедейлігін атап өтеді. Зерттеу барысында бұл факті егжей-тегжейлі сөйлеудің және грамматикалық ішкі құрылымдау мен бағдарламалау операцияларының қалыптаспағандығымен расталды [6, 96 бет]

А.О. Карпова ғылыми мақаласы «Психикалық дамуы тежелген бастауыш мектеп жасындағы балаларда синонимдер мен антонимдердің сөздігін қалыптастыру» атты еңбегі психикалық дамуы тежелген балалардың антоним сөздерді меңгеру ерекшеліктеріне арналған [2, 47 бет].

Психикалық дамуы тежелген балаларда сын есімдерді қолдану кезінде көбінесе түс (негізгі түстер) анықталады, содан кейін заттардың мөлшері мен формасы, бағалау сын есімдері сирек қолданылады. Зат жасалған материал негізінен ерекшеленбейді. Бұл – сын есім, ол білдіреді тек қана негізгі түстер мен реңктер, шамасын сипаттайды және заттардың пішінін, материалы. [4, 75 бет]

Онтогенездегі сөздіктің дамуы сөздіктің көлемін кеңейту және сөздердің мағыналарын нақтылау бағытында жүзеге асады, баланың даму барысында оның сөздік қоры байып, сөздің мағынасы дамиды, құрылымы өзгереді. Психикалық дамуы тежелген балалардың сөздік қорына тән қасиет оның кедейлігі мен дәл еместігі болып табылады.

Өздеріңіз білетіндей, баланың сөздік қорын қалыптастыру оның психикалық дамуымен, қоршаған шындық туралы түсініктерінің дамуымен тығыз байланысты. С.Г. Шевченко жүргізген психикалық дамуы тежелген мектеп жасына дейінгі балалардың қоршаған ортасы туралы білімдері мен идеяларын зерттеу кедейшілік пен олардың маңызды ерекшелігін анықтады.

Осылайша, психикалық дамуы тежелген балалардың көпшілігінде ата-анасының мамандығы туралы шамамен, дәл емес түсінік бар, олар елеусіз қосалқы ақпаратты атайды. Психикалық дамуы тежелген балалар жыл мезгілдерінің ретін, ең өзіне тән белгілерінің атын анықтауда қиналады. Олар жыл мезгілі мен ай ұғымдарын шатастырды.

Ақыл-ойы кем балалардың сөздік қорында қоршаған әлем туралы білім мен түсініктің шектеулі болуына байланысты балаларға жақсы таныс заттардың, іс-әрекеттер мен қасиеттердің көптеген белгіленуі жетіспейді. Сөз қолданыстарындағы дәлсіздік, мағыналық белгілеріне қарай алмастырулар (жақтау орнына – терезе, конверт-хат, шоқу-жеу, көйлек-киім, көйлек-жаға, кестелеу-тігу). Психикалық дамуы тежелген балалардың сөздік қорында зат есім мен етістік басым. Сын есімдердің ассимиляциясы белгілі бір қиындықтар туғызады. Балалардың сөйлеуінде заттардың тікелей қабылданатын қасиеттерін білдіретін сын есімдер қолданылады.

Баланың лексикалық дамуының ең маңызды белгісі – жалпылаушы ұғымдарды меңгеру деңгейі. Жалпылаушы сипаттағы сөздерді меңгеру процесі заттардың маңызды белгілерін бөліп көрсету негізінде жалпылау қабілетімен, талдау және синтездеу қабілетін дамытумен тығыз байланысты. Жалпылаушы ұғымдарды меңгеру деңгейі семантикалық өрістердің қалыптасу процесін, лексикалық жүйелілікті сипаттайды. Айта кету керек, жалпылаушы сөздер балалардың әсерлі сөйлеуінде бұрыннан бар, бірақ олар белсенді сөздік қорына әлі өткен жоқ. Белсенді сөздікте белгілі бір мағыналы сөздер басым болып, жалпылаушы сипаттағы сөздер үлкен қиындықтар туғызады. Бұл санаттағы балалар сөздікті жаңартуда да қиындықтарға тап болады, заттың бейнесі мен оның атауы арасындағы байланыс жеткілікті түрде бекітілмеген.

Көптеген жағдайларда балалар осы немесе басқа сөзді қолданып, бірақ оны белгілі бір мағынамен байланыстырмаған кезде, керісінше құбылыс байқалды. Сонымен, балалар тырнаны торғай, сауысқанды қарға, бірқазанды шағала деп атаған. Бәлкім, балалар бұл құстардың атын естіген шығар, бірақ бұл құстардың бір-бірінен айырмашылығын білмеді.

Психикалық дамуы тежелген балалардың сөздік құрамының ерекшеліктері тілдің антонимдік және синонимдік құралдарының жеткіліксіз қалыптасуынан да көрінеді. Е.В. Мальцева, психикалық дамуы тежелген балалар антонимдерге қарағанда синонимдерді таңдауды қиындатады.

Психикалық дамуы тежелген балалар таныс сөздерге антонимдерді жақсы таңдайды: үлкен – кіші, суық-ыстық. Бейтаныс сирек қолданылатын сын есімдерге, етістіктерге антонимдерді таңдауда үлкен қиындықтар анықталды. Бұл жағдайларда балалар көп қателіктер жібереді: қате сөз немесе түпнұсқаға ЕМЕС сөзін қолдану (қорғау-қорғау емес). Сонымен қатар сөзтаптарының басқа мүшесін қолдануы мүмкін (ашу-ренжу).

Психикалық дамуы тежелген балалардың сөйлеу тілінің ең абстрактілі бөліктерінің бірі болып табылатын және әртүрлі күрделіліктің қасиеттерін ғана емес, сонымен бірге мен қарым-қатынасты білдіретін сын есім атауын меңгеру ерекшеліктеріне тоқталайық. Сын есімдер баланың ақыл-ой және сөйлеу дамуында маңызды рөл атқарады. Сөйлеудің осы бөлігін саналы түрде пайдалану талдаудың, синтездеудің, салыстырудың, жалпылаудың салыстырмалы түрде жоғары деңгейін қажет етеді. Заттардың белгілерін бөліп көрсету және оларды тиісті сөзбен белгілеу мүмкіндігі барлық ақыл-ой операцияларының (әсіресе жіктеу және жалпылау) тез дамуына әкеледі, тұжырымдамалық ойлаудың пайда болуына және дамуына ықпал етеді. Балалардың осы санатында сын есімнің қолданылуын сандық және сапалық талдау олардың психикалық процестерінің дамуының өзіндік ерекшелігін көрсетеді, өйткені "балалардың психикасының жетілуі, сөйлеуді байытатын сын есімдер санының өсуіне әсер етпейді". [29 бет]

Сонымен, психикалық дамуы тежелген балалардың көпшілігінің сөздік қоры нашар, сөздік қорының өзіндік ерекшелігі сөздерді дұрыс қолданудан, жалпылаушы ұғымдардың қалыптаспауынан, тілдің антонимдік және синонимдік құралдарының дамымауынан көрінеді.

Психикалық дамуы тежелген балалардың тілдің грамматикалық құрылымын меңгеру ерекшеліктері.

Баланың мектепке дайындығы стихиялық сөйлеудің даму деңгейімен ғана емес, сөйлеу материалын түсініп, оны белгілі бір мақсатқа бағындыруы керек, яғни еркін сөйлеу арқылы жұмыс істеуі керек. Балалардағы сөйлеуге деген көзқарасты пәндік шындықтан өзгеше тілдік шындық ретінде дамытуға бағытталған тапсырмалардың ішінде жетекші орындардың бірі берілген сөзбен сөйлем құруға және сөздер жиынтығынан сөйлем құруға арналған тапсырмаларды алады.

Стихиялық сөйлеуде тек мақсат, мәлімдеме міндеті және оның жалпы мағынасы ғана танылады, бірақ бұл жағдайда қолданылатын құралдар емес. Берілген сөзбен сөйлемдер құрастырған кезде бұл сөз нақты танылатын болады, құралдан іс-әрекеттің мақсатына айналады.

Сөзбен жұмыс істеу оны тақырыптан алшақтатумен тығыз байланысты болғандықтан, берілген сөзбен (әсіресе дерексіз сын есіммен) сөйлемдер құрастырған кезде, оларды сөздер жиынтығынан құрастырған кезде, психикалық дамуы тежелген балалардың нәтижелері қалыпты дамудың нәтижелерінен айтарлықтай ерекшеленеді.

Баланың ерте балалық шағында еріксіз сөйлеу кезінде кездесетін қиындықтардың көпшілігі, бір немесе басқа сөзді өз бетінше қолдану міндеті қойылған кезде қайталанатын, сондықтан сөйлеуде бұрын пайда болған зат есімдерге қарағанда сын есіммен сөйлем құру әлдеқайда қиын. [1, 65 бет]

Қалыпты дамып келе жатқан 5-6 жастағы балалар зат есімдермен, негізінен жалпы, грамматикалық тұрғыдан дұрыс сөйлемдерді құрайды. Олар түсініксіз болған дерексіз зат есімдерді балалар сын есімдерге айналдырады ("ақыл" сөзімен – "ақылды мұғалім әрдайым балаларға сабақ береді"). Психикалық дамуы тежелген балалар, тіпті белгілі зат есімдермен, қарапайым, кең таралмаған немесе сирек кездесетін сөйлемдерді құрайды ("үй тұр"). Абстрактілі зат есімдермен олар сөйлем құрудан бас тартады немесе оларды мағынасы бұзылған ("ақылды жүреді").

Сөздердің синтагматикалық және парадигматикалық (тұжырымдамалық) байланыстарын қалыптастыру кезінде олардың дамуының әртүрлі динамикасы байқалады. Парадигматикалық байланыстар психикалық дамуы тежелген балаларда баяу дамиды. Сонымен, мектеп жасына дейінгі жастағы балалардың басында олар қарапайым сапалы сын есімдердің сөйлемдерге қосатын қосымша мәнін түсінбейді. Көбінесе оларды зат есімдерге қайта салыңыз. Бұл балалардың танымдық іс-әрекетін дамыту бойынша жұмыс (Заттарды талдау, оларды салыстыру, сипаттау және т.б.) олардың "мағынасындағы қарапайым сөздердің парадигматикалық байланысын" қалыптастыруда белгілі бір қозғалысқа әкеледі. Қайта түсіндірілген және зат есімге айналған сын есімдердің саны күрт төмендейді. [4, 49 бет]

Сөйлемдегі сөздерді біріктіру қабілетінің қалыптасуы негізінен баланың сөйлеу тәжірибесінің нәтижесінде пайда болады (бұл қарапайым синтагматикалық байланыстарға қатысты), ал танымдық іс-әрекеттің дамуында концептуалды және күрделі синтагматикалық байланыстарды игеру. Сондықтан, осы балалардың танымдық белсенділігін түзетуді олардың ауызша қарым-қатынасына жағдай жасаумен біріктіру қажет. Сөйлем құрылысына арналған тапсырманы орындау балалардың парадигматикалық және синтагматикалық байланыстарды орната алатындығын бір уақытта байқауға мүмкіндік береді.

Сөздер жиынтығынан сөйлемдер құру кезінде ақыл-ой дамуы тежелген балаларға сөздердің парадигматикалық және синтагматикалық байланыстарын орнату қиын.

ПДТ балалардың сөйлеу тілінің грамматикалық құрылымы да жетілмеген. Балалар септік формаларды шатастырады, оны қолданғанда қателер жібереді, сөйлеу тілінде типтік грамматикалық формалар қолданады.

Сөйлеу тілінде сөйлемдердің жай конструкциялары көбірек. Жайылма сөйлемдерді қолданғанда балалар сөздердің орнын бұзып, оған стротипті, орынсыз сөз тіркестерін қосады. ПДТ балаларда байланыстырып сөйлеуінің логикалық құрылымы бұзылған. Екіншілік бөліктерде тоқталып, маңызды логикалық бөлікті тастап кету, жағдайлардың кезектілігін айту бұзылыстары, бір тақырыптан екіншіге ауысу байқалады.

Психикалық дамуы тежелген балалардағы сөйлеудегі лексикалық және грамматикалық бірегейлікті қорытындылай келе, сөйлеу терапиясы мен түзету-педагогикалық практика үшін маңызды А.Н. Гвоздев ұсынған ұстанымды атап өткен жөн: талдау, синтез, салыстыру, жалпылау процестерінің жеткіліксіз қалыптасуы, сөздердің мағынасы мен формальды тілдік белгілеріндегі ұқсастық пен айырмашылықты анықтай білу, сонымен қатар психикалық функциялардың сақталуы: қабылдау, есте сақтау, визуалды-бейнелі және ауызша-логикалық ойлау, зейін. Қабылдаудың, ойлаудың, есте сақтаудың кемшіліктері осы санаттағы студенттердің ақыл-ой жұмысының "стилінің" жалпы ерекшеліктерімен, мотивациялық саланың қалыптаспауымен байланысты танымдық белсенділіктің төмен тонуымен өте тығыз байланысты. Бұл жерде в. Н.Мясищевтің сөздерін еске түсіру керек, ол адам қызметінің нәтижелері 20-30% интеллектке және 70-80% мотивтерге байланысты екенін атап өтті. Бұл балалардың оқу мотивациясы күрт төмендейді. Бұл осы санаттағы балалардың жазу және оқу дағдыларын игерудегі, грамматикалық ережелерді игерудегі қиындықтарында айқын көрінеді. [1, 17 бет]

Қорыта келе, мектеп жасына дейінгі психикалық дамуы тежелген балалардың сөйлеу тілінің лексика-грамматикалық жағының ерекшелігіне қатысты теориялық материалдарды және күнделікті практиканы зерттеу бізге балалардағы сөйлеуді грамматикалық ұйымдастырудың жедел байланысын жан-жақты зерттеу жұмысының түзету-педагогикалық аспектісін күшейту үшін мектепке дейінгі мекемелердегі қолданыстағы сөйлеу терапиясының бағдарламаларын жетілдіру қажеттілігін айқындады. Өйткені ол сөйлеу құрылысының негізгі кезеңдерінің ұйымдастырылу ерекшелігі мен жұмыс істеу заңдылықтарын және сонымен бірге балалардың күрделі сөйлеу-тілдік ақауларының құрылымын ескеруге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Гвоздев А.Н. Развитие словарного запаса в первые годы жизни ребенка/А.Н. Гвоздев. – С. 2000. – С.17-23.
2. Карпова А.О. Формирование словаря синонимов и антонимов у детей младшего школьного возраста с ЗПП // Психология, социология и педагогика. 2016. № 3. – С. 47-51. [Электронный ресурс] URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=26161781> (.)
3. Лалаева Р.И., Серебрякова Н.В., Зорина С.В. Нарушения речи и их коррекция у детей с задержкой психического развития. – М., 2004
4. Мальцева Е.В. Особенности нарушения речи у детей с задержкой психического развития // Дефектология. 1990. № 6. – С. 10-18.
5. Рахмакова Г.Н. Особенности построения предложений младшими школьниками с задержкой психического развития / Г.Н. Рахмакова // Дефектология. – 1987. – № 6
7. Шевченко С.Г. Воспитание и обучение детей с нарушениями развития. – М.: Школьная Пресса, 2003. 96.